ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΟΥΚΑΣ
Δ/ντὴς ῾Ελληνικοῦ Τμήματος
Προγράμματος «Μέντωρ» Πανεπ. Λιέγης

«ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΑΡΓΟΛΙΚΩΝ ΜΥΣΤΗΡΙΑΚΩΝ ΛΑΤΡΕΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΥΣΤΕΡΟΡΡΩΜΑΪΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ»

«Colunt (Romani) et deos ex parte Iovem et Solem, necnon et sacra Matris Deum perficere dicunt», ἔγραφε κατὰ τὰ 350 μ.Χ. ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Expositio totius mundi»[1], βεβαιώνοντας ἔτσι ὅτι τρεῖς περίπου δεκαετίες μετὰ τὴν βάπτιση τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶχε ἀκόμη κερδίσει τὴν μάχη κατὰ τῆς εἰδωλολατρείας. ᾿Απεναντίας μάλιστα: Μετὰ ἀπὸ μία ἀκόμη δεκαετία ἡ θρησκεία τοῦ Ναζωραίου βρισκόταν ἐκ νέου ὑπὸ διωγμὸ ἀπὸ τὸ ἐπίσημο κράτος, τὸ ὁποῖο κυβερνοῦσε σθεναρῶς ὁ αὐτοκράτωρ ᾿Ιουλιανός. Κατὰ τὰ δύο ἔτη, ποὺ ὁ ᾿Ιουλιανὸς κατεῖχε τὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ εἰδωλολατρεία κατώρθωσε νὰ ἀναδιοργανωθῆ οὕτως ὥστε, ὅταν τὸ 363 ὁ «ἀποστάτης» αὐτοκράτωρ βρῆκε τὸν θάνατο κατὰ τὴν περσικὴ ἐκστρατεία, ἡ παλαιὰ θρησκεία εἶχε ξανακερδίσει πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐρείσματά της στὸν χῶρο τῶν ἀνωτέρων κυρίως τάξεων, τὰ ὁποῖα εἶχε ἀρχίσει νὰ χάνη κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰῶνος. ῞Οπως θὰ δοῦμε καὶ κατωτέρω, ἡ ἀριστοκρατία συνέχισε τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας καὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ᾿Ιουλιανοῦ, βασιζόμενη στὶς κατευθυντήριες γραμμὲς ποὺ αὐτὸς εἶχε χαράξει. ῾Η προσπάθειά της αὐτὴ στηριζόταν ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν στὴν συνέχιση τῶν μητρωικῶν καὶ ἄλλων συναφῶν μυστηρίων, ἀφ᾿ ἑτέρου δὲ στὴν λατρευτικὴ συσχέτιση καὶ ταύτιση τῶν γονιμικῶν θεοτήτων μὲ τὶς ἡλιακές[2].

Φαίνεται πὼς ὁ ᾿Ιουλιανὸς θέλησε νὰ ἀποβάλη τὸ «μίασμα» τοῦ χριστιανικοῦ βαπτίσματος, στὸ ὁποῖο εἶχε ὑποβληθῆ σὲ νεαρώτερη ἡλικία, μὲ μιθραϊκὲς τελετουργικὲς προσφορὲς καὶ ἕνα μητρωικὸ ταυροβόλιο[3]. ῾Ο παγανιστὴς αὐτοκράτωρ ὄχι μόνο συμμετεῖχε στὰ ἐαρινὰ μυστήρια τῆς

---

1. Βλ. H. Graillot, Le culte de Cybèle Mère des Dieux à Rome et dans l' empire Romain, Paris, 1912, 547 σημ. 4.

2. Βλ. τὸ πρόσφατο ἔργο τῆς Π. ᾿Αθανασιάδη-Fowden, Julian and Hellenism. An intellectual biography, Oxford, 1981.

3. Γρηγ. Ναζ., Λόγοι, 4, 52. Βλ. καὶ Graillot, ὅπ.π., 547, σημ. 6.

Μητέρας Θεῶν Ρέας-Κυβέλης, τὰ ὁποῖα συνδυάζει μὲ ἐκεῖνα τῆς 'Ελευσίνιας Δήμητρος, ἀλλὰ ἐπὶ πλέον, πιστὸς στὴν παράδοση τῶν σπουδαιοτέρων εἰδωλολατρῶν αὐτοκρατόρων, θεωροῦσε τὴν μητρωικὴ λατρεία ὡς «πράξη» πολιτικῆς νομιμοφροσύνης. Τὸ 362, τὴν νύκτα τῆς 27 Μαρτίου, τελευταίας ἡμέρας τῶν μυστηρίων τῆς Κυβέλης, συντάσσει τὸν περίφημο λόγο του «εἰς Μητέρα Θεῶν» τὸν ὁποῖο καὶ στέλνει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου βρισκόταν στὴν Ρώμη προστάζοντας νὰ διαβασθῇ δημοσίως, σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ κυβερνητικὴ ἐγκύκλιο[4]. 'Η σημασία τῆς μορφῆς τῆς Μεγάλης Μητέρας Ρέας-Κυβέλης στὴν ὅλη προσπάθεια τοῦ 'Ιουλιανοῦ καί, μετὰ τὸν θάνατό του, τῆς ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατείας γιὰ τὴν πλήρη ἀναβίωση τῆς ἐθνικῆς θρησκείας φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ταυροβολίων/κριοβολίων, τὰ ὁποῖα τελέσθηκαν κατὰ τοὺς χρόνους αὐτούς[5].

'Απὸ τὶς 57 ἐπιγραφὲς τῆς Μ. 'Ασίας, τῆς 'Ελλάδος καὶ τῆς 'Ιταλίας οἱ ὁποῖες μαρτυροῦν τὴν τέλεση ταυρο-κριοβολίων κατὰ τοὺς ΙΙο, ΙΙΙο καὶ IVο αἰ. μ.Χ., οἱ 48 μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ σχετικὴ ἢ καὶ ἀπόλυτη ἀκρίβεια, χάρις κυρίως στὴν ἀναφορὰ τῶν ὀνομάτων ὑπάτων καὶ ἄλλων ἀρχόντων τῆς ἐποχῆς. 'Απὸ αὐτὲς οἱ 19, δηλαδὴ ἕνα ποσοστὸ περίπου 40% ἀνήκουν στὶς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ IVου αἰ.

Οἱ ταυροβολικὲς ἐπιγραφὲς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο εἶναι μόνο δύο καὶ χαραγμένες σὲ δύο μητρωικοὺς βωμοὺς οἱ ὁποῖοι βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ Χαλανδρίου, στὸ ΒΑ τμῆμα τοῦ λεκανοπεδίου 'Αθηνῶν[6]. Οἱ βωμοὶ αὐτοὶ φυλάσσονται στὸ 'Εθνικὸ 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο μὲ ἀρ. καταλογογραφήσεως 1746 καὶ 1747 καὶ ἔχουν διαστάσεις 0,37×0,45×0,37 καὶ 0,37×0,40×0,36. Στὶς τέσσερεις γωνίες τῆς ὁριζοντίας ἐπιφανείας τους σώζονται τὰ ἴχνη τεσσάρων λεόντων (μήκους 0,15 καὶ 0,16μ) καὶ στὸ κέντρο της ὑπάρχει μία ὀπὴ (βάθους 0,07 καὶ διαμέτρου 0,12 μ.), ὅπου πρέπει νὰ τοποθετοῦνταν οἱ δᾶδες. Τὰ δύο μνημεῖα φέρουν πανομοιότυπη διακόσμηση στὶς τρεῖς ἀπὸ τὶς πλευρές τους.

Στὴν α΄ πλευρά τους ἀπεικονίζονται σὲ ἱερατικὴ στάση ἡ Ρέα-Κυβέλη, ἡ ὁποία, ὅπως θὰ δοῦμε κατωτέρω, ταυτιζόταν μὲ τὴν Δήμητρα, καὶ ἡ Κόρη, ἔνθρονες καὶ πλαισιωμένες ἀπὸ τὴν 'Εκάτη καὶ ἕναν ἔφηβο Θεό, ὁ ὁποῖος

4. Βλ. Graillot, ὅπ. π., 547-548.

5. Γιὰ τὸ ταυροβόλιο-κριοβόλιο βλ. τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ R. Duthoy, The Taurobolium. Its Evolution and Terminology, Leyden, 1969 ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ παρατίθενται κατωτέρω.

6. Γιὰ τοὺς ταυροβολικοὺς βωμοὺς τοῦ Χαλανδρίου βλ. κυρίως M. J. Vermaseren, C.C.C.A., τ. II, σ. 116-118, ἀρ. 389-390. Ι. καὶ Ε. Λουκᾶς, «Un autel de Rhéa-Cybèle et la Grande Déesse de Phlya», Latomus, 45 (1986), 392-404. 'Ι. Λουκᾶς, Φλύα. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ ἀρχαίου Χαλανδρίου, 'Αθήνα (Χαλάνδρι), 1986 (σπορ.).

εἶναι μᾶλλον ὁ Ἑρμῆς ἢ ὁ Ἴακχος. Ἡ β΄ πλευρά τους φέρει γλυπτὴ παράσταση χιαστὶ δαδῶν («δετὰς») ἑκατέρωθεν τῶν ὁποίων εἰκονίζονται πεῦκα καὶ διάφορα ἱερὰ ἀντικείμενα τῶν μητρωικῶν μυστηρίων (οἰνοχόη, φιάλη ὀμφαλωτὴ ἢ κρόταλο, τύμπανο, καλαύρωψ). Στὴν γ΄ πλευρὰ ἀπεικονίζεται τὸ ἱερὸ ζεῦγος Κυβέλη-Ἄττις μεταξὺ δύο πεύκων ἀπ' ὅπου κρέμονται μουσικὲς σύριγγες καὶ κρόταλα. Στὴν δ΄ πλευρά τους οἱ βωμοὶ φέρουν τὶς ταυροβολικὲς ἐπιγραφὲς κατὰ τὶς ὁποῖες τὸν μὲν μὲ ἀρ. 1746 ἀφιέρωσε ὁ «λαμπρότατος» Μουσώνιος, τὸν δὲ μὲ ἀρ. 1747 ὁ μύστης καὶ ἄλλων ἐπιφανῶν λατρειῶν τῆς Ἑλλάδος Ἀρχέλεως.

Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ βωμοῦ ἀρ. 1747 ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀρχέλεως ἦταν Ἀθηναῖος ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴ ἀλλὰ κατοικοῦσε στὸ Ἄργος, ὅπου ἦταν μυημένος στὰ τοπικὰ μυστήρια:

Ὁ προγόνοις ἐφάμιλλος, ὁ τὴν μεγάλην πλέον αὔξων
Ἀρχέλεως γενεὴν πράξεσι ταῖς ἰδίαις,
ἀντίδοσιν τελετῆς τ(ῆ)ς ταυροβόλου χάριν ἔγνω
βωμὸν ἀναστήσας Ἄττεω ἠδὲ Ῥέης.
Οὗτος Κεκροπίην αὐχεῖ πόλιν, οὗτος ἐν Ἄργει
ναιετάει, βίοτον μυστικὸν εὖ διάγων·
αὐτόθι γὰρ κλειδοῦχος ἔφυ βασιληΐδος Ἥρης
ἐν Λέρνῃ δ' ἔλαχεν μυστιπόλους δαΐδας.
Δαδοῦχός με Κόρης, βασιλ[ηΐ]δος ἱερὰ σηκῶν
Ἥρας κλεῖθρα φέρων, βωμὸν ἔθηκε Ῥέῃ
Ἀρχέλεως, τελετῆς συνθήματα κρυπτὰ χαράξας
ταυροβόλου, πρῶτον δεῦρο τελειομένης.

Ὡς γνωστόν, ἡ Λέρνη, στὶς τελετὲς τῆς ὁποίας εἶχε μυηθῆ ὁ Ἀρχέλεος, ὑπῆρξε ὀνομαστὸ κέντρο μυστηρίων ὅπου, κατὰ τὸν Παυσανία, λάμβαναν χώρα τὰ *Λέρναια*, μυστικὰ δρώμενα πρὸς τιμὴ τῆς Δήμητρος[7]. Ἔχει ὑποστηριχθῆ ὅτι κεντρικὲς μορφὲς τῶν *Λερναίων* ὑπῆρξαν ἀρχικῶς μόνον ὁ Διόνυσος καὶ ἡ Δήμητρα, ἐνῶ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ἀρχαιότητος, εἰσήχθη καὶ ἡ Κόρη κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων. Ἡ Δήμητρα τῆς Λέρνης ἔφερε τὸ ἐπίθετο *προσυμναία*, τὸ ὁποῖο ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ θεὰ ἀποτελεῖ ὑπόσταση τῆς ἀρχέγονης *ποτνίας*, ἡ ὁποία λατρευόταν καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Ἡραίου, ἐπάνω ἀπὸ τὴν Πρόσυμνα, ὅπου ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν Ἥρα κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Ἡ Ἥρα τοῦ Ἄργους ἑορτάζοταν μὲ τελετὲς παρόμοιες πρὸς ἐκεῖνες τῆς Λερναίας Δήμητρος, μὲ τὴν ὁποία ἀποτελοῦσε συγγενικὴ θεότητα[8]. Τὸ περίφημο

---

7. Παυσανίας ΙΙ, 36, 7. Βλ. καὶ M. Nilsson, Guechische Feste, Leipzig 1906, 288-290, καθὼς καὶ τὰ σχόλια τοῦ Ν. Παπαχατζῆ στὰ «Κορινθιακὰ» τοῦ Παυσανία (σελ. 290 σημ. 1).

8. Βλ. Nilsson, ὅπ.π., 42-45.

'Ηραῖο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς θεᾶς μὲ τὸ κολοσσικὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ 'Αργείου γλύπτη Πολύκλειτου (δεύτερο μισὸ τοῦ Vου αἰ. π.Χ.), περιλάμβανε καὶ μία ὀρθογώνια ὑπόστηλη αἴθουσα, ἡ ὁποία θυμίζει τελεστήριο καὶ παρομοιάζεται πρὸς ἐκεῖνο τῆς Δήμητρος στὴν 'Ελευσίνα.

'Από τὶς δύο λατρεῖες, τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Ἥρας, σπουδαιότερη ἦταν ἐκείνη τῆς Ἥρας, ἡ ὁποία ὑπῆρξε καὶ μία ἀπὸ τὶς ὀνομαστότερες τοῦ ἀρχαίου κόσμου. 'Αρκεῖ νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι οἱ ἱέρειες τῆς θεᾶς ἔδιναν τὸ ὄνομά τους στὸ ἔτος καὶ ὅτι τὸ ἀργειακὸ ἡμερολόγιο ὑπῆρξε ἀπὸ τὰ γνωστότερα —καὶ ἐγκυρότερα— τῆς ἀρχαιότητος.

Κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἀνθοῦσε στὴν 'Αργολίδα καὶ ἡ λατρεία τῆς Ρέας-Κυβέλης. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται τόσο ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα[9], ὅσο καὶ ἀπὸ μία ἐπιγραφὴ ἡ ὁποία πιστοποιεῖ τὴν ὀργανωμένη λατρεία τῆς θεᾶς[10]. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

Τύχ[η τῇ ἀγαθῇ.
Θεοὺς μεγάλο[υς μαρτύρομαι (;) - - -
Μητρὶ Θεῶν τὸ ι[- - - - ἐν τῷ κα-(;)
λουμένῳ 'Αργε[ίοις - - - - - - - - - - - -
ἱερεὺς διὰ βίου κ[ατασταθεὶς ὑπὸ τοῦ κοι-(;)
νοῦ τῶν μυστῶ[ν - - - - - - - - - - - -
μενος της [- - - - - - - - ἀ - -
γορᾶς τῆς - - - - - - - - - - - - - - - -
τ -
- - - - - - - - - - α - - - - - - - - - - - -
- -
- - - - - - - τ]οῦτο ἐν - - - - - - - - - - - - - -
κ[αὶ ἐφὶ(;)]ημι τοῖς θ[εοῖς (θ]ιασώταις) (;)
τοῦ τεμένους μυστ - - - - - - - - - - - -
σαις τοῖς διηνεκῶς - - - - - - - - - - - - - -
θρησκείαις τοῖς θεο[ῖς - - - - - - - - - - -
αὐτῶν κτήσεως καὶ - - - - - - - - - - - - - - - -
κύριαι ἃς ἐξεχώρη[σα - - - - - - - - - - - - - -
ουδὲν ὀφείλουσιν [- - - - - - - - οὔτε
ὁ κῆπος οὔτε ἡ οἰ[κία - - κατ' οὐ-
δένα τρόπ[ον.
Ε]ὐτυ[χ]είτω τὸ σύσ[τημα(;).

'Η ἐπιγραφὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν «οἰκία τοῦ στρατηγοῦ Δημητρίου Τσώκρη» καὶ κάνει λόγο κατὰ κάποιο τρόπο ρητὸ γιὰ λατρεία τῆς Μητέρας Θεῶν Ρέας-Κυβέλης, γιὰ τὴν ὕπαρξη ὠργανωμένου κλήρου («ἱερεὺς διὰ βίου»), γιὰ «κοινὸν τῶν μυστῶν», γιὰ χῶρο ἀποκρύφων τελετουργιῶν

9. Βλ. Vermaseren, ὅπ.π., 146-147.
10. IG, IV 1, 659. Βλ. καὶ Vermaseren, ὅπ.π., 146, ἀρ. 469.

(«μυστικὸ τέμενος»). Πιστεύεται ἐπίσης ὅτι ἡ ἀναφορὰ στὸ σύσ[τημα], ποὺ γίνεται στὸν τελευταῖο στῖχο τῆς ἐπιγραφῆς, ὑπονοεῖ τὴν ὕπαρξη μητρωικοῦ θιάσου, ὑπόθεση τὴν ὁποία δὲν ἀπορρίπτει ὁ πολὺς J. M. Vermaseren[11].

᾿Αλλὰ καὶ ἐντὸς τοῦ Ἄργους, ἡ λατρεία τῆς Κυβέλης μαρτυρεῖται ἀπὸ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα καὶ ἐπιγραφὲς στὴν ῾Ερμιόνη, τὴν Τροιζῆνα καὶ τὴν ᾿Επίδαυρο[12]. ᾿Απὸ τὴν ᾿Επίδαυρο μάλιστα προέρχεται καὶ ὁ γνωστὸς ἐνεπίγραφος λίθος μὲ τὰ κείμενα τριῶν ὕμνων: πρὸς ὅλους τοὺς Θεούς, πρὸς τὸν Πᾶνα καὶ πρὸς τὴν Μητέρα Θεῶν. ῾Ο ὕμνος *εἰς Μητέρα Θεῶν* τῆς ᾿Επιδαύρου ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν P. Maas[13] στὴν ᾿Αργεία ποιήτρια τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ Vου αἰ. π.Χ. Τελεσίλλα, ἐνῶ ὁ K. Münster[14] πιστεύει πὼς οἱ τρεῖς ὕμνοι ἀποτελοῦν ρωμαϊκὲς ἀντιγραφὲς ποιημάτων τῶν πρωιμωτέρων χρόνων, καὶ πιθανῶς τῆς Τελεσίλλας τῆς ἴδιας.

᾿Επανερχόμενοι στὸν ᾿Αρχέλεω, πρέπει κατ᾿ ἀρχὴν νὰ παρατηρήσουμε ὅτι δὲν ὑπῆρξε ὁ μόνος γνωστὸς τελετάρχης ἀρχαίων μυστηρίων ὁ ὁποῖος συνέδεσε τὸ ὄνομά του καὶ μὲ τὶς δύο πόλεις (Ἄργος - ᾿Αθήνα). ῾Ο M. Nilsson[15], στὸ σχετικὸ μὲ τὰ *Λέρναια* κεφάλαιο τοῦ κλασσικοῦ ἔργου του γιὰ τὶς ἀρχαιοελληνικὲς ἑορτές, παρωμοίασε τὴν περίπτωσή του μὲ ἐκείνη τοῦ ἱεροφάντη Κλεάδα, ἀπὸ ᾿Ελευσίνιο πατέρα καὶ ᾿Αργεία μητέρα. Μία ἐπιγραφή, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ᾿Αθήνα καὶ χρονολογεῖται στὸν IIο ἢ IIIο αἰ. μ.Χ., ἀναφέρει:[16]

Δηοῦς καὶ Κούρης θεοείκελον ἱεροφάντην
κυδαίνων πατέρα στῆσε δόμοις Κλεάδας,
Κεκροπίης σοφὸν ἔρνος ᾿Ερώτων᾿ ᾧ ρα καὶ αὐτὸς
Λερναίων ἀδύτων ἶσον ἔδεκτο γέρας.

῾Ο Κλεάδας τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς ταυτίζεται μὲ ἐκεῖνον μίας ἄλλης, χαραγμένης σὲ μία πύλη τοῦ Ἄργους:

Τήνδε πύλην λάεσσιν ἐυξέστοις ἀραρυῖαν,
ἀμφότερον, κόσμον τε πάτρῃ καὶ θάμβος ὁδίταις,
τεῦξε Κλέης Κλεάδας ἀγανῆς πόσις εὐπατερείης,
Λερναίων ἀδύτων περιώσιος ὀργιοφάντης,
τερπόμενος δώροισιν ἀγασθανέων βασιλήων.

῾Η ἐπίδραση τῶν ἐλευσινίων μυστηρίων στὴν λατρεία τῆς Λέρνης καθὼς καὶ ἡ ἀναφορὰ στὴν περίπτωση τοῦ Κλεάδα, ἀρκεῖ ἆρά γε γιὰ νὰ

11. V e r m a s e r e n, ὅπ. π., 146.
12. Βλ. V e r m a s e r e n, ὅπ.π., 147-151, ἀρ. 473-480.
13. P. M a a s, Epidaurische Hymnen, Halle, 1933.
14. K. M ü n s t e r, Phil. W., 52 (1932), στ. 95-100 (1039-1046).
15. N i l s s o n, ὅπ.π., 290.
16. IG, III, 718, K a i b e l, Ep. Gr., ἀρ. 866.

στηρίξη σχέση τοῦ 'Αρχελέου μὲ τὴν 'Ελευσίνα; Κατὰ τὴν γνώμη μας ὄχι· τουλάχιστον ὄχι ἄμεση σχέση. Ἂς μὴ μᾶς διαφεύγη ὅτι τὸ ταυροβόλιο τελέσθηκε στὴν Φλύα ὅπου ὑπῆρχε μία ὡργανωμένη λατρεία τῆς Ρέας-Κυβέλης. 'Η λατρεία αὐτὴ ἀνῆκε στὴν σφαίρα ἐπιρροῆς τοῦ ἐντοπίου ἱερατικοῦ γένους τῶν Λυκομιδῶν, τὸ ὁποῖο ὡρισμένοι ἐρευνητὲς θεωροῦν ὡς παρακλάδι τῶν Κηρύκων, γένους ποὺ κατεῖχε τὴν δεύτερη θέση στὴν ἱεραρχία τῆς 'Ελευσῖνος, μετὰ ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν Εὐμολπιδῶν[17].

Οἱ Λυκομίδες τῆς Φλύας ἀνήκουν στὰ ἀθηναϊκὰ αὐτὰ γένη ποὺ ἐπιβίωσαν καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς ἀρχαιότητος. Παρόντες στοὺς περσικοὺς πολέμους καὶ στὰ ἄλλα σημαντικὰ γεγονότα τῶν κλασσικῶν χρόνων, ἀποτελοῦν σταθερὸ τόπο ἀναφορᾶς τοῦ Παυσανία[18], ὁ ὁποῖος τοὺς συνδέει καὶ μὲ τὴν διάδοση τῶν γονιμικῶν μυστηρίων στὴν Πελοπόννησο, καὶ συγκεκριμένα στὴν 'Ανδανία τῆς Μεσσηνίας. Τὸ γένος αὐτὸ ἀνέδειξε πολιτικούς, στρατιωτικοὺς καὶ ἱερεῖς, καὶ εἶχε συγκεντρώσει στὰ χέρια του τὴν πολιτική, οἰκονομικὴ καὶ —κυρίως— θρησκευτικὴ ἐξουσία τοῦ ΒΑ τμήματος τοῦ λεκανοπεδίου τῶν 'Αθηνῶν. 'Εκτὸς ἀπὸ τὴν λατρεία τῆς Θήλειας Θεότητος τῆς Γονιμότητος, τὰ κείμενα τοὺς συσχετίζουν καὶ μὲ τὸν 'Απόλλωνα ὁ ὁποῖος στὴν Φλύα λατρευόταν σὲ ἕνα *δαφνηφορεῖον*[19].

Πιστεύουμε λοιπὸν ὅτι ὁ 'Αρχέλεως ἐτέλεσε τὸ ταυροβόλιό του στὴν Φλύα, διότι εἶχε ἄμεση σχέση μὲ τοὺς Λυκομίδες ἱερεῖς τῆς Ρέας - Κυβέλης - Δήμητρος καὶ τοῦ 'Απόλλωνος. Τὴν ὑπόθεσή μας αὐτὴ στηρίζουμε κυρίως σὲ μία ἐπιγραφὴ ποὺ βρέθηκε στὴν περιοχὴ τῆς Λέρνης καὶ ἡ ὁποία συσχετίζει τὸν 'Αρχέλεο ἀφ' ἑνὸς μὲ τὰ ἐντόπια μυστήρια τοῦ Διονύσου καὶ τῆς προσυμναίας θεᾶς, καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὸν Φοῖβο, τὸν 'Απόλλωνα Λύκειο[20]:

Βάκχῳ μ[ε] Βάκχον καὶ προσυμναί[ᾳ] | θεῶι |
στάσαντο Δηοῦς ἐν κατηρεφ[εῖ] | δόμω[ι, ||
τὸν 'Αρχε[λά]ου πα[ῖ]δα ὁ[μ]ών[υ]|μ[ον] πατ[ρί. |
Ταὐτῷ δ[ὲ] μ' ἐξ[ῆρε] ἐν χρόνῳ δ[ά]|μα[ρ] κλυ[τ]ῶι |
Βάκχον Λ[υ]αίω[ι. Γ]ῆς δὲ πυρφό||[ρ]οι[ς] θεα[ῖς |
Φοίβῳ Λυκεί[ωι θ'] –ο[ὕ]νεκα ἀντίτων λ[άχ]οι– |
δά]μα[ρ μεν]εῖμε καὶ προσυ[μ|ν]αῖος λε[ὼς ||
α[ὐτοῦ] τε Φοίβου [π]υρφόρου λ[υ]|κοκτ]όνο[υ.

Στὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴ ὁ 'Αρχέλεως ἀποκαλεῖται καὶ *βάκχος*, τίτλος ὁ ὁποῖος πιστοποιεῖ τὴν ὕπαρξη τοῦ γνησίου διονυσιακοῦ στοιχείου στὰ

---

17. Βλ. τὴν σχετικὴ παράθεση πηγῶν καὶ συζήτηση τοῦ θέματος στὶς μελέτες μας ποὺ ἀναφέρονται ἀνωτέρω, ὑποσημ. 6.
18. Παυσανίας IV, 1, 5-9.
19. 'Αθήναιος, X, 424 E-F. Πλούταρχος, Θεμιστοκλῆς, XV.
20. IG, IV 1, 666.

μυστήρια τῆς Λέρνης. Ὅσον ἀφορᾶ ὅμως στὸν Ἀπόλλωνα Λύκειο, πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ὑπόσταση τοῦ θεοῦ, ἡ ὁποία σχετίζεται ἀπὸ τὶς πηγὲς μὲ τὸν πρόγονο τῶν Λυκομιδῶν Λύκο καί, κατ' ἐπέκταση, μὲ τὸ ἱερατικὸ γένος τῆς Φλύας. Ἐξ ἄλλου, ὁ συγκερασμὸς τοῦ Βακχικοῦ καὶ Ἀπολλώνειου στοιχείου, ποὺ μαρτυρεῖ ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφή, εἶναι ἀκριβῶς ὁ θεμέλιος λίθος τοῦ ὀρφικοῦ λατρευτικοῦ ὑποβάθρου τῶν μυστηρίων τῆς Φλύας, ὅπου, κατὰ τὸν Παυσανία, ὁ Ἀπόλλων λατρευόταν καὶ ὡς *Διονυσόδοτος* (δηλ. ἡ λατρεία του εἶχε ἐπιταχθῆ ἀπὸ τὸν Διόνυσο)[21].

Νομίζουμε ὅμως πὼς διαθέτουμε καὶ ἕνα δεύτερο στοιχεῖο γιὰ τὴν συσχέτιση τοῦ Ἀρχέλαου μὲ τὸ γένος τῶν Λυκομιδῶν καὶ τὶς λατρεῖες του. Πρόκειται γιὰ τὴν παράλληλη ἐξέταση τῆς τελέσεως τοῦ ἄλλου γνωστοῦ ταυροβολίου, ἐκείνου τοῦ Μουσώνιου.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ δεύτερου ταυροβολικοῦ βωμοῦ τοῦ Χαλανδρίου (ἀρ. 1746), ὁ Μουσώνιος τέλεσε τὸ μητρωικὸ βάπτισμά του ἐπὶ τῆς ὑπατείας τοῦ Ὀνωρίου καὶ τοῦ Εὐοδίου, στὶς 27 Μαΐου 386/7:

Μετὰ τὴν ὑπατ(είαν) Ὀνωρίου καὶ
Εὐοδίου πρὸ ἓξ Καλ(ανδῶν) Ἰουνίων
ἄρχ(οντος;) Ἑρμογένους ἐτελέσθη
ταυροβόλιον ἐν Ἀθήναις, ο[ὗ]-
περ παραλαβὼν Μουσώνιος
ὁ λαμ(πρότατος) τῆς τελετῆς τὸ σύν-
θημα τὸν βωμὸν ἀναί-
θηκα.

Τὰ ταυροβόλια δὲν τελοῦνταν κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἐαρινῶν μυστηρίων τῆς Κυβέλης (15-27 Μαρτίου), ἀλλὰ συχνὰ συνδυάζονταν μὲ ἄλλες θρησκευτικὲς τελετές[22]. Γνωρίζουμε ταυροβόλια ἀπὸ τὴν Ἰταλία τὰ ὁποῖα συμπίπτουν μὲ τὴν ἑορτὴ τῆς γονιμικῆς Τριάδος Ceres (Δήμητρα) - Liber (Διόνυσος) - Libera (Κόρη), τοῦ χθόνιου Ἑρμῆ, τῆς Μαίας, τοῦ Δία, κ.λ. Συμφώνως πρὸς τὸ ἀθηναϊκὸ ἡμερολόγιο, ἡ 27 Μαΐου κατὰ τὴν ὁποία ἐτέλεσε ὁ Μουσώνιος τὸ ταυροβόλιο του, συμπίπτει μὲ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ἑορτῆς τῶν Θαργηλίων, ἢ μὲ τὸ ἀμέσως ἑπόμενο χρονικὸ διάστημα.

Τὰ Θαργήλια, ἡ κατ' ἐξοχὴν ἀθηναϊκὴ ἑορτὴ πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀπόλλωνος, τελοῦνταν τὴν τρίτη ἑβδομάδα τοῦ Μαΐου. Ὁ Ἀθήναιος[23] μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ τελετουργικό τους περιγραφόταν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ *δαφνηφορείου* τῶν Λυκομιδῶν τῆς Φλύας, συσχετίζοντάς τα ἔτσι μὲ τὸ μεγάλο

21. Παυσανίας, Ι, 31, 4.
22. Βλ. *Duthoy*, ὅπ.π.
23. Ἀθήναιος, Χ, 424 E-F.

ἱερατικὸ γένος: *«ὁ δὲ 'Απόλλων οὗτός* (=ὁ Δήλιος) *ἐστιν ᾧ τὰ Θαργήλια ἄγουσι, καὶ διασώζεται Φλυῆσιν ἐν τῷ δαφνηφορείῳ γραφὴ περὶ τούτων».* 'Ο Μουσώνιος θὰ μποροῦσε ἐπίσης νὰ συμμετάσχη σὲ δύο μεγάλες ἑορταστικὲς ἐκδηλώσεις στὶς ὁποῖες οἱ Λυκομίδες διαδραμάτιζαν τὸν βασικὸ ρόλο. 'Η ἐνέργειά του αὐτὴ ἐγγράφεται κατὰ θαυμάσιο τρόπο στὸ γενικώτερο κλῖμα τοῦ IVου αἰ., ὅταν παλαιὰ ἱερατικὰ γένη καὶ ρωμαῖοι ἀριστοκράτες ἀλληλοϋποστηρίζονταν γιὰ τὴν διατήρηση τῶν πατροπαράδοτων ἀξιῶν. 'Εδῶ θὰ ἔπρεπε μάλιστα νὰ τονίσουμε ὅτι ἔχει προταθῆ ἡ ταύτιση τοῦ *λαμπρότατου* Μουσώνιου μὲ δύο ἐξέχουσες προσωπικότητες τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ IVου αἰ.: τὸν *Mussonius vir clarissimus et magist er officiorum* τὸν ὁποῖο ὁ Codex Theodosianus συσχετίζει μὲ τὰ γεγονότα τοῦ 357 μ.Χ. ἢ καὶ μὲ τὸν *Athenis Atticis magister rhetoricus* τὸν ὁποῖο ἀναφέρει ὁ 'Αμμιανὸς Μαρκελίνος κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βαλεντινιανοῦ Α΄ (364-375 μ.Χ.).[24].

'Η σύνδεση μητρωικῆς θυσίας μὲ ἀπολλώνεια ἑορτὴ ἐξηγεῖται τόσο ἐκ θρησκευτικῆς, ὅσο καὶ ἐξ ἰδεολογικῆς ἀπόψεως. Κατ' ἀρχήν, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ 'Απόλλων τῶν Θαργηλίων καὶ τοῦ *Δαφνηφορείου* εἶχε διατηρήσει ἕνα ἀναμφισβήτητο γονιμικὸ χαρακτῆρα παρόμοιο σὲ ὡρισμένα σημεῖα μὲ ἐκεῖνο τῶν μητρωικῶν μυστηρίων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ Κυβέλη καὶ ὁ ῎Αττις λατρεύονταν ὡς θεότητες τῆς κοσμικῆς καὶ οὐρανίας ἁρμονίας, ὅπως ὑπῆρξε ὁ 'Απόλλων θεὸς τοῦ 'Ηλίου.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ συγγένεια, ἡ ὁποία ἀποδεικνύεται κατὰ τοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς χρόνους δυνατώτερη ἀπὸ τὴν τελετουργικὴ τους διαφορὰ καὶ ἀντιπαράθεση, ἡ Φρυγικὴ θεὰ καὶ ὁ 'Απόλλων ἐνσάρκωναν μαζὺ ὅλο τὸ πολιτικὸ-ἰδεολογικὸ οἰκοδόμημα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἔτσι ὅπως αὐτὸ δημιουργήθηκε μὲ τοὺς ἀγῶνες τῶν δημοκρατικῶν χρόνων καὶ μὲ τὸ διοικητικὸ νομοθετικὸ ἔργο τῶν αὐτοκρατόρων. 'Η Κυβέλη ὑπῆρξε ἡ ρωμαϊκὴ «ἐθνικὴ» θεά, στὴν ὁποία στηρίχθηκε τὸ ρωμαϊκὸ κράτος, ὅταν ἡ ἐπεκτατική του πολιτικὴ περνοῦσε σοβαρὴ κρίση[25]. 'Επὶ πλέον, μὲ τὶς ἑορτές της τὶς γνωστὲς ὡς *«Μεγαλήσια»* ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στοὺς πατρικίους ἀπογόνους τοῦ Αἰνεία —θεὰ τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε ἡ Κυβέλη— νὰ ἐπιβάλλουν μία ἀριστοκρατικὴ ἀντίληψη τῆς σχέσεως πολιτεία-θρησκεία. 'Ο 'Απόλλων ἦταν ὁ κατ' ἐξοχὴν αὐτοκρατορικὸς θεὸς-ἥλιος ὁ ὁποῖος χάρισε στὸ κράτος τὸ ἀναγκαῖο ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο γιὰ τὴν διατήρηση τῶν ἀξιῶν τῆς εὐκοσμίας καὶ ἁρμονίας τῶν τάξεων[26]. 'Υπῆρξε ὁ

---

24. Βλ. W. Ensslin, λ. Musonius (5), RE, 16.1 (1933), 898.

25. Βλ.μεταξὺ ἄλλων P. Lambrechts, «Cybèle divinité étrangère ou nationale?», Bulletin de la Soc. Roy. Belge d' Anthrop. et de Préh., 62 (1951), 44-60. Vermaseren, Cybele and Attis, London, 1977, 38-70.

26. Βλ. τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer, München, 1912, 74-76, 296-297.

λαμπρὸς ἄναξ τῆς ἀπόλυτης κοσμικῆς εὐρυθμίας τοῦ ὁποίου τὴν ἀρχετυπικὴ ἰδιότητα τοῦ φωτὸς μονοπωλοῦσαν οἱ ἀριστοκράτες *clarissimi*, οἱ *λαμπρότατοι* τοῦ IVου αἰ., ὅπως ὁ Μουσώνιος. Πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι γνωρίζουμε πράγματι περιπτώσεις ὅπου διακεκριμένοι Ρωμαῖοι πιστοὶ στὶς πατροπαράδοτες ἰδεολογικο-θρησκευτικὲς ἀξίες, συνέδεσαν τὸ ταυροβολικό τους βάπτισμα μὲ τὰ πιστεύω τους: παραδείγματος χάρη, τὸ 383 ὁ Quintus Clodius Flavianus, ἐτέλεσε τὸ ταυροβόλιό του στὶς 5 Ἀπριλίου ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ θεοῦ ἥλιου, τοῦ ὁποίου ἦταν ἱερέας· φαίνεται μάλιστα πὼς στὴν θυσία συμμετεῖχε καὶ ἡ σύζυγός του, ἱέρεια τῆς Κυβέλης.

Ὁ Ἀρχέλεως λοιπόν, πρέπει νὰ ἐντάσσεται σὲ αὐτὴ τὴν τάξη τῶν ἀριστοκρατῶν-τελεταρχῶν, ἡ ὁποία ἀγωνιζόταν μὲ κάθε μέσο γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῶν ἐθνικῶν, ἑλληνορωμαϊκῶν ἀξιῶν. Ἡ τάξη αὐτὴ βρῆκε, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἕναν γενναῖο ἀντιπρόσωπο στὸ πρόσωπο τοῦ Συμμάχου. Στὴν Ρώμη, καὶ τὴν Ἰταλία γενικώτερα, δημιουργήθηκε μία δραστήρια κίνηση μὲ μέλη συγκλητικούς, πολιτικούς, διανοούμενους, φιλοσόφους, κλ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Σύμμαχο, ἡγετικὴ μορφὴ ἀναδείχθηκε καὶ ὁ Vettius Agorius Pretextatus, ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀποφασισμένους ἀρχηγοὺς τοῦ ἀντι-χριστιανικοῦ κόμματος τὸν ὁποῖο ὁ J. M. Vermaseren ἀποκαλεῖ «a fierce champion of the preservation of the old Roman cults»[27]. Συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ ἐπιταφίου της, πολύτιμη βοηθός του σὲ αὐτὸ τὸν ἀπεγνωσμένο καὶ ἡρωικὸ ἀγῶνα ἦταν ἡ σύζυγός του Fabia Aconia Paulina, ἡ ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μητρωικὸ ταυροβόλιο, ὑπῆρξε μύστης τῶν μυστηρίων τῆς Δήμητρος τῆς Ἐλευσίνας, τῆς Ἑκάτης τῆς Αἴγινας καὶ τῆς Τριάδος Δήμητρα - Διόνυσος - Κόρη τῆς Λέρνης[28]:

Fabiae Aconiae Paulinae c(larissimae) f(eminae)
filiae Aconi[i] Catullini v(iri) c(larissimi) ex praef(ecto)
[et consule ord(inarii)
uxori Vetti Praetextati, v(iri) c(larissimi) preaf(ecti)
[et consulis designati
Sacratae apud Eleusinam Deo Iaccho Cereri et
[Corae
Sacratae apud Laernam Deo Libero et Cereri et
[Corae

---

27. V e r m a s e r e n, ὅπ.π., 109-110. Γιὰ τὸν παγανισμὸ καὶ τοὺς κυρίους ἐκπροσώπους του κατὰ τὸν 4ο μ.Χ. βλ. μεταξὺ ἄλλων: H. B l o c h κ.ἄ., The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century, Oxford, 1963. J. F. M a t t h e w s, «Symmachus and the Oriental Cults», J.R.S., 63 (1973), 175-195. F. P a s c h o u d, «Réflexions sur l' idéal religieux de Symmaque», Historia, 14 (1965), 205-235.

28. CIL, VI, 1779. Βλ. καὶ D u t h o y, 21 ἀρ. 29. V e r m a s e r e n, ὅπ.π., 510.

Sacratae apud Aeginam Deabus, tauroboliatae,
[Isiacae,
hierophantriae Deae Hecatae Craeco sacranae
[Deae Cereris.

ʼΑπʼ ὅλες τὶς μητρωικὲς ταυροβολικὲς ἐπιγραφὲς ποὺ διαθέτουμε, αὐτὴ τῆς Fabia Aconia Paulina (περίπου 370 μ.Χ.) παρέχει τὶς περισσότερες ἀναφορὲς σὲ μυστηριακὲς τελετές. ʽΗ ἐπιγραφὴ βεβαιώνει πὼς ἡ σύζυγος τοῦ Vettius Agorius Pretextatus ἦταν «ἱέρεια» τῶν ἑλληνικῶν μυστηρίων, τίτλος ὁ ὁποῖος θὰ ὑπῆρξε μᾶλλον τιμητικὸς ἢ θὰ ὑποδηλοῖ μύηση ἀνωτέρου βαθμοῦ.

ʽΗ Fabia Aconia Paulina εἶναι σύγχρονη τοῦ ʼΑρχελέου, τοῦ ὁποίου τὸ ταυροβόλιο τελέσθηκε πρὶν ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Μουσώνιου (386/7 μ.Χ.). Οἱ δραστηριότητες καὶ τῶν δύο προσδιορίζονται στὴν ʼΑργολίδα, στὸ προπύργιο τῆς ἐθνικῆς θρησκείας ἕως τὸ ἔσχατο σημεῖο τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΟΥΚΑΣ

RÉSUMÉ

Ioannis Loucas, «Sur les cultes à mystères d'Argolide à l'époque romaine tardive»

L' auteur procède à une présentation synthétique des cultes à mystères d' Argolide du 2e au 4e s. ap. J.-C. parmi lesquels figurent notamment les cultes d' Héra à Argos, de Déméter et de Dionysos à Lerne et de la Grande Mère Rhéa-Cybèle, vénérée dans toute l' Argolide. Un examen des sources littéraires, épigraphiques et archéologiques montre que les mystères païens florissaient en Argolide jusqu' à l' extrême fin du 4e s. ap. J.-C. grâce notamment au soutien de l' aristocratie romaine et grecque du Peloponnèse, laquelle avait des liens étroits avec le centre métroaque d'Attique, Phlya.